National Journal of Hindi & Sanskrit Research

National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(64): 33-36
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

सुशान्तमण्डलः
साहित्यविभागः,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
नई दिल्ली

Correspondence:
सुशान्तमण्डलः
साहित्यविभागः,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
नई दिल्ली

अस्माकं समाजः भगवत्पादाश्च

सुशान्तमण्डलः

सारसंक्षेपः-

सन्गतप्रतिष्ठाषकार्य्याः श्रीमद्भगवत्पादा अस्मिन्नेव दिने भुवगिगगलमकार्षुः । भगवती भारतमाता इतो द्विसहस्त्रवर्षेभ्यः पूर्व महापुरुषानिमान् प्रसूय नूनं भाग्यवती समजायत । भारतमातुगौरवमेभिरेव सत्पुत्रैः संरक्षितम्। अतएव देशेषु भारतं वर्षं प्रशस्ततमं परिगण्यते। देशस्थ प्राशस्त्ये अभ्रंलिहाः प्रासादा अचेतनविज्ञानाना माविष्काराश्च न कारणम्, किन्तु सुव्यवस्थितः सुदृढ्ध समाजप्रासाद आध्यात्मिकचेतन विज्ञानाविष्कारश्चैव । समाजान्तर्गता मानवा यथाधिकार स्वे स्वे कर्मणि निरताः। साधुकर्माण्याचरन्तश्च समाजं सुव्यवस्थितं कुर्वन्ति । सामाजिकव्यवस्था च समाजशास्त्रिभिरापस्तम्ब-गौतमप्रभृतिभि-अन्थेषु प्रतिपादिता वर्त्तते । ते हि सुदृढमेकं महान्तं प्रासादं निर्माय तन्त्र मानवानेकीकृत्य दैव्या सम्पदा संयुक्तान् तान् द्रष्टुमैच्छन्। कमपि प्रासादं निर्मातुं बहीनामिष्टकानां भूयस्याः स्तुह्याः स्वच्छायास्सुधायाश्चावश्यकता भवतीति लोकसिद्धमिदम् ।

स्तुहीकर्द्दमस्योपादानाय लौहं साधनमप्यपेक्ष्यते । समाजरूपिणः प्रासा दस्य निर्माणेऽपि पूर्वोक्तायाः सामग्रथा भवत्यपेक्षा। तत्र तैस्तैः पुरुषैः-रर्थ्यमानानर्थान् कामांश्च इष्टकारुपेण पर्य्यगृह्नन् प्राज्ञः। स्तुहीस्थाने सर्व-पुरुपार्थरत्नाकरं धर्म स्वीचक्रुः । स्तुहीकद्दमस्योपादानाय देववाणीं साधन-त्वेनामन्यन्त। एकामिष्टकाम् अपरयेष्ठकया सन्धातु' स्तुहाकर्द्दमो यथोप-युज्यते, तथैव अर्थ' कामेन कामञ्चार्थेन सन्धातुं धम्र्मस्तुहीमवलम्बन्त ।

कुञ्चीशब्दाः- श्रीमद्भगवत्पादा, भारतमाता, समाजरूपिणः, साधुकर्माण्याचरन्तश्च, भारतमातु-गौरवमेभिरेव।

उपक्रमः-

'श्रीमद्भगवद्गीता' इत्यस्य भारतीयसाहित्ये, संस्कृतिषु, धर्मे च अद्वितीयं स्थानम् अस्ति । अद्यत्वे अपि श्रीमद्भगवद्गीता हिन्दुसमाजस्य पूर्णतया प्रभावं न कृतवान् तथापि तस्याः शिक्षायाः प्रभावः हिन्दुधर्मस्य अनुयायिनां मनसि अङ्कितः इति सर्वत्र स्वीकृतम्। यदि रामचरितमानसस्य समकक्षं कोऽपि धार्मिकग्रन्थः अस्ति, यः अतीव लोकप्रियः अस्ति, यस्मिन् अध्यात्म-धर्म-आचरणयोः जटिलप्रश्नाः सूक्ष्मतया किन्तु हृदयस्पर्शी, मर्मस्पर्शी भाषायां स्पष्टतया वर्णिताः सन्ति, तर्हि अवश्यमेव एषा महिमा केवलं 'श्रीमद्भगवद्गीता' इत्यनेन एव प्राप्यते। अद्य भारतस्य प्रत्येकः बालकः अस्य ग्रन्थस्य परिचितः अस्ति। सर्वशास्त्राणां सारं 'श्रीमद्भगवद्गीता' इत्यत्र वर्तते। अस्य कारणात् देशस्य सर्वे विद्वांसः तस्य अध्ययनं कृत्वा स्वहृदयं मुग्धं कृतवन्तः । भगवद्गीता पुराणेषु अन्यतमं मन्यते। पुराणाः भारतीयसंस्कृतेः मेरुदण्डः अस्ति। आधुनिकसमाजः यस्मिन् आधारे स्वस्य नियमनं स्थापयति तत् एव । पुराणाः भारतीयजीवनसाहित्यस्य अमूल्यग्रन्थाः सन्ति, अतीतं वर्तमानेन सह संयोजयति श्रृङ्खला अस्ति। अष्टादश पुराणानि अद्वितीयानि श्रेष्ठरत्नानि च विश्वसाहित्यस्य ज्ञानस्य अक्षयस्य भण्डारस्य। अस्माकं सामाजिकं, राजनैतिकं, सांस्कृतिकं, धार्मिकं जीवनं स्वच्छदर्पणवत् प्रतिबिम्बयति।

यदि वयं पश्यामः तर्हि विश्वसाहित्ये 'श्रीमद्भगवद्गीता' इत्यस्य अद्वितीयं स्थानम् अस्ति । ईश्वरस्य एव मुखात् बहिः आगतं दिव्यं वाक् एव। अस्मिन् ईश्वरः अर्जुनं बहानारूपेण कृत्वा सर्वेषां मनुष्याणां हिताय

प्रचारं कृतवान् अस्ति। अस्मिन् जगति केवलं ईश्वरः एव अनन्तः अस्ति। तस्य मुखात् निर्गतं गीतारूपं वाक्यमपि अनन्तं, अन्त्यं न शक्नोति। तत्र अनेकानि भाष्याणि सन्ति । अस्याः भाष्यस्य अनुसारं मनुष्यः लाभं प्राप्तुं शक्नोति, परन्तु सः गीतायाः अर्थं ज्ञातुं न शक्नोति। अद्यपर्यन्तं गीतायां लिखितानि सर्वाणि भाष्याणि सङ्गृह्य अपि गीतायाः अर्थः पूर्णः न भविष्यति। यथा असंख्यजनाः कूपात् वर्षशतानि जलं पिबन्ति, तदापि तस्य जलं तथैव तिष्ठति, तथैव असंख्यभाष्यलेखनानन्तरं अपि गीता तथैव तिष्ठति। तस्य भावनाः न समाप्ताः भवन्ति। कूपजलस्य सीमा अस्ति किन्तु गीतायाः भावनानां सीमा नास्ति। अतः गीतायाः विषये कोऽपि यत् किमपि वदति तत् तस्य बुद्धेः परिचयमात्रम् । गीता उपनिषदानां सारः, किन्तु वस्तुतः गीतावचनानि उपनिषदात् अपि विशेषाः सन्ति। वेदः ईश्वरस्य प्राणः गीता ईश्वरस्य वचनम्। श्वासाः स्वाभाविकाः परन्तु गीता योगे स्थित्वा ईश्वरेण उक्तवती। अत्र योगयुक्तेति श्रोतुः हिताय यदर्थः। तस्य हिताय किं वक्तव्यम्। एतानि सर्वाणि वस्तूनि मनसि कृत्वा गीता उक्ता अस्ति, अतः गीतायाः विशेषः महत्त्वम् अस्ति। सर्वाणि दर्शनानि गीतायाः अधीनं आगच्छन्ति, परन्तु गीता कस्यापि दर्शनस्य अन्तर्गतं न आगच्छति। दर्शने किं जगत्, को आत्मा, को ब्रह्म इति उपदिश्यते। गीता तु न उपदिशति, अपितु एकं अनुभवं करोति।

सिकताया न्यूनाधिकभावेन द्विविधः स्नुहीकर्दमः सम्पाद्यते। तत्रैक ईष्ट-कानां संयोजने, अपरश्चेष्टकाभिर्निम्मितताया भित्तेर्लेपने उपयुक्तो भवत्ति, तथैव धर्ममपि सामान्यविशेपरुपेण विभज्य विशेषरुपया धर्मस्नुह्या काममर्थश्च संयोज्य सामान्यरूपया स्नुह्या समाजप्रासाद-भित्तिगलिम्पन्। अर्थ' कामश्च सम्पादयितुं सन्ति विशेषा धर्माः। ब्राह्वाणस्य प्रतिग्रहश्चेदर्थोपार्जनसाधनम्, स तस्य विशेषो धर्मः; न स क्षत्रियस्य, तस्य जयादिरेव साधनम् । एवं विशेषधर्मः परिगणते। तेन तेन यथायथं सम्पादितानर्थान् कामांश्च विशेषेण संयोज्य पुनस्तल्लेपार्थ सामान्यधर्मानुपदिदिणुः। कामं वयं जात्या आश्रमेण विशेषधर्म्मेण सम्प्रदायेन भाषया देशेन वा भिन्ना भवेम, तथापि सामान्य धर्मस्नुह्या वयमेकीकृताः पूर्वजैः। भिन्नानां पदार्थानां मेदेन विलोकनं खतः सिद्धम् । किन्तु तेषामभेदेन दर्शनं खलु कठिनम्। तदिदं काठिन्यमपाकृत्य पूर्वजाः तादृशं प्रासादं निम्मितवन्तः, यस्मिश्च निवसन्तो मानवाः सुखेन कालं यापयितुं क्षमा भवेयुरिति प्राचामभिसन्धिः।

इदन्तु निश्चितमभ्युपगन्तव्मम् - यद्यस्मै यादृशः पन्थाः सञ्चरितुं समु-पदिष्टः समाजशास्त्रिभिः, स तमेव पन्थानमवलम्व्य गच्छन् न स्वयं च्यूतो भवति, नापि पथप्रदर्शकान् प्रच्यावयेदिति। स्वीयं पन्थानं विमुच्य मार्गान्तरं यद्यवलम्बते, नूनं तर्हि सः क्लेशमवाप्नुयादिति सार्वजनीनमेतत्। प्राचीनैराय्यैः समाजस्य देशस्य कल्याणायोन्त्रीतः पन्था भारतीयैः सर्वात्मना यदा अनुसुतस्तदा समाजो देशश्च क्षेमसुभिक्षोऽभवदित्यत्र सुलभान्युदा-हरणानि । यथाथथं कामस्य वा अर्थस्य वा धर्मसंवलितस्य निषेवणेन न प्राज्ञः सन्तृप्ताः, अपि तु सर्वेऽपि मानवाः बुद्धिमन्तः, विचारपरः, कर्त्तव्या-कर्त्तव्यज्ञान-सम्पन्नाः, नियताहाराः, नीरोगाः, दृढगात्राः, निर्भीकाः, परस्पर मनितरसाधारणमनुरागञ्च विभ्राणाः तिष्ठन्त्विति च तेषां यत्नः। "लीकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु", "वसुधैव कुटुम्बकम्" इति मतं सर्वत्र प्रसारयितु-मनल्पानां ग्रन्थानां विरचने तेपामासीद्यत्नः । परान् वञ्चयितुं नासीत्तेषा-मुद्यमः। नियते वत्मनि स्थिता न कदाचित् जना वैकृत्यमाप्नुयुः - बुद्धया शरीरेणाचारेण वेति तेषाम् अभिनिवेशः।

आसीत् स कालः कश्चित् - यस्मिश्च जनाः शत्रवोऽपि धर्मसंवलिता-नर्थान् कामांश्च संसाधयन्त आत्मनोऽनुकार्य्यत्वमा विरकार्षुः ।

असक्तमाराधयतो यथायथं
विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्
न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥[1]

वसूनि वाञ्छन्नवशी न मन्युना
स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।
गुरूप दिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा
निहन्ति दण्डेन स धर्म्म विप्लवम् ॥[2]

इत्यादिना दुर्योधनस्याप्यधर्मधनस्य चरित्रं धर्मपुत्रसदृशनुङ्ङ्कयति महा-कविर्भारविः।

कथामात्रावशेष मिदं वस्तु। किन्तु तदानीन्तनानां सामाजिकानां देश-समाजयोः समुन्नतये धर्मसंवलितैवार्थकामप्रधाना वृत्तिरभव-दित्यत्र न कश्चन विशयः। स्वयं राजा दुर्विनीतः, धर्मवतो भ्रातृनपि छलेन वञ्चयित्वा राज्यान्निर्वासियामास । तथापि प्रजा अनुरञ्जयितुं राज्यञ्च द्रढीकर्तुं धर्मास्नुहीं दुर्योधनोऽपि अग्रहीष्टेति नेदमपलपितुं शक्यते। रावणोऽपि दुष्टात्मा राज्यस्य समाजस्य च सुव्यवस्थि-तत्वसिद्धये धर्ममेव साधनं पर्य्यगृह्वाद् इति वल्मीकजन्म-मुनेर्वचोभिः स्पष्टं परिज्ञायते । तथापि तेषां राज्यानि विलयं गतानि। किं कारणं तत्रान्यद्भवितुमर्हति ऋते तैराचरिताद् दुष्कर्मणः। शोभना-नामशोभनानां वा कर्मणां फलन्तावन्नियतम्। शोभनस्य दुःखम्, अशोभ-नस्य च सुखं फलमिति न कार्यकारणभावः समुचितः। कार्यकारणभावस्तु समाजयोः खलु भवितुमर्हति। अयमेव हि न्याय्यः पन्थाः ।

सर्वेषु पुरुषार्थेषु सर्वसाधारणेष्वपि विशेषतः अर्थः कामश्चेति द्वौ पुरुपाथों स्पृहणीयौ भवतः। तथापि तत्र कामपि मनोरमां मर्यादामवलग्व्यैव तौ सम्पादनीयौ इति पूर्वजानामुपदेशः। सत्स्वपि प्रतिग्रहादिषूपायेषु "प्रसङ्ग तत्र वारयेत्" इत्युपदिशन्तो महर्षयः स्वच्छन्दां लोकानां प्रवृत्ति निरुन्धन्ति। एवं तृतीयपुस्पार्थसम्पादनेऽपि भूयांसो नियमाः पूर्वजैरुपदिष्टाः। अद्य वयं सन्ततिनिरोधाय नैकविधान् प्रकारान् परिचिन्तयामः । स्त्रीपुरुषसङ्गमाय वर्जनीयाः कालाः बहवः, समग्रो मासः कर्कटं गते भास्करे, पूर्वकालः, व्यतीपातः, उपवासदिनानि, ऋतुकालः, व्रतदिनानि, अनृतुकालः, श्राद्धात् पूर्वं

परश्च बहनि दिनानि अन्ये च एवं विधा भूयांसः कालाः पूर्वजानामुप-देशानुसार वर्जनीया भवन्ति। भगवतः परमेष्ठिनोऽपि अयं नियमः- यत् प्राणिनां सृजनात् पूर्व पर्याप्त आहारः प्रथमं स्रष्टव्य इति। गार्हस्थ्यं प्रविष्टैरपि प्रथममिदं चिन्तनीयम् - यत् तृतीयपुरुषार्थाधिगमाय के नियमाः ग्राह्याः, के च अग्राह्या इति । सामाजिककल्याणाय एव खलु वर्जनीयत्वेन कालाः पूर्वजैः परिगणिताः। एवमेव अप्सु, मार्गेषु, तीर्थेषु च निष्ठीवनं न कर्त्तव्यम् । इदमेव कर्त्तव्यम्, इदं न, एवमेव कर्त्तव्यं, नैवम्, इदं भक्ष्यम्, इदमभक्ष्यम्, अयं स्वापस्य कालः, नायम्, - इत्यादीन् विषयान् विविच्य प्रतिपादयन्ति। इमे च शरीरारोग्यसंरक्षणाय नियमाः। एवमादीन्नियमान् यथायथं परिपालयन् य आसीत्, सोऽयमस्माकं समाजः।

तमिमं समाजप्रासादं भगवत्पादाः स्वच्छया सुधास्थानापन्नया चतुर्थ-पुरुपार्थसामग्रथा समनुलिम्पन्ति स्म। यथाधिकारं काममुञ्चावचं कर्माण्य-नुतिष्ठन्तु, किन्तु नित्या निल्य विवेकपुरः सरंदैवीमपि सम्पदमनुचिन्तयन्तु मानवाः इत्यासीद्यन्नः भगवत्पा-दानाम्। शुद्धकम्ममार्गावलम्विनः कदाचित् दैवमपि विस्मरेयुर्लोका इति चिन्तयन्तो भगवत्पादाः समाजप्रासादमिमं द्रढयितुं मुथालेपनमकार्षुः । तस्येवायं परिणामः- यत् सामाजिका उच्चावचं विहितानि कम्मर्माण्यर्थकामप्रधानान्यनुतिष्ठन्तो दैवम् नामग्राहमु-च्चारयन्ति चिन्तयन्ति च। भोजनावसरे पञ्चापि प्राणापान-व्यानोदान-समाजान् प्राणान् सन्तर्पयितुमाहुतीः कर्त्तव्यत्वेन समाजशास्त्रिण आपस्तम्बप्रभृतयो विदर्भात - "प्राणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा" इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः। किन्तु तत्र पटीमप्याहुति "ब्रह्मणे स्वाहा" इत्याचरन्ति शिष्टाः। न केवल मिदमेव “ब्रह्मणि म आत्माऽमृत्त्वाय" इत्यप उपस्पृश्य हृदयं स्पृष्टा हृदयाकाशे ब्रह्म ध्यायन्ति च । पैतृके कर्माण पित्र्युद्देशेन होमकरणात् पूर्व प्रायः सर्वत्र समाजे "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ब्रह्मकर्म्म-समाधिना॥” इति मन्त्रमुच्चारयन्ति। भोजनपात्रपरिषेचना-वसरे “बन्नं ब्रह्म, अहश्च ब्रह्म, भोक्ता च ब्रह्म" इत्यनुसन्धाय सर्वत्र ब्रह्माभावं पश्यन्ति ।

क्वेदं भोजनम् ! क चेयं हृदयाकाशे बढाणो भावना ! क च पैतृकं कर्म्म? क वा तत्र बढाभावना । कथमियं भोजने पैतृके च कर्मणि समागता? क्षुन्निवृत्तिसाधनं खलु कर्म्म भोजनं नाम। स्व-स्व-पित्र्युद्देशेन क्रियमाणं हि कर्म्म श्राद्धं नाम। तत्र कथमस्या बहाभावनायाः प्रसक्तिरिति कामं प्रष्टारो भवन्ति। अस्त्यत्र भगवत्पादैराविष्कृतं रहस्यम्। ममेदं कथनं तथ्यमपि भवितुमर्हति वितथं वा - यत् भगवत्पादानामवतारानन्तरमेवैव-मादय आचाराः केचन कर्मकाण्डेषु संप्रविष्टाः। ये हि मीमांसकाः कर्म-समवेताना मिन्द्रादीनां देवतानां विग्रहादिमत्वमनङ्गीकृत्य यथायथमनुष्ठितेभ्यः कर्मभ्य एव फलान्याप्नुमः, देवताप्रसादस्य तत्र आवश्यकता नास्तीति आस्थिषत, तांश्चावलोक्य सामाजिका अपि कदाचित् दैवचिन्ता-विहीना भवेयुरिति चिन्तयन्तो भगवत्पादा वैदिकानि कर्माण्येवं परिष्कृत-वन्तः स्युरिति ।

मम तु प्रतिभाति "यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी" इति हि लौकिको न्यायः । भावनाभेदेन फलेष्वपि भेदः खल्ववश्यम्भावी। भरण्येन संवृतानध्यापकान् ऋत्विजश्च शिष्याः यजमानाश्च भृतकत्वेन क्रीतत्वेन च यदि भावयेयुः, तदनुसारमेव तर्हि फलमवाप्नुयुः। यदि च तान् अधिदैवत्वेन भावयेयुः, तर्हि अन्यादृशमेव फलम्। कर्माणि हि स्वजन्य-फलद्वारा लोकान् बन्नन्ति। बन्धवन्तश्च संसरन्ति । संसरताश्च बन्धाद-स्मात् आत्मानं मोचयितुं प्रधानं साधनं भावना नाम। श्रुति-स्मृति-पुराणैर्विहितेषु नित्यनैमित्तिककाम्येषु कर्मसु सर्वेषु आधिदैविकी भावनां भगवत्पादा एव निवेशितवन्तः। अतएव याज्ञिकाः कर्मकाण्डिनः स्वर्गादि-नैकविधफलोद्देशेन कर्माण्यारभमाणा अपि सङ्कल्पे "ते परमेश्वरं प्रीणयानि" कर्मणामवसाने च "ॐ तत् सत् ब्रह्मार्पणमस्तु" इत्येवं वाक्यानि प्रयुञ्जते। बन्धविमोचनसामग्रथा मोक्ष-सम्बन्धिन्या सुधास्थानापन्नया एतादृश्या श्रीभद्भगवत्पादाः समाजप्रासादमिममनुलिप्तवन्त इति ।

लक्ष्याधिगमः खलु परमं प्रयोजनम् मानवानाम्। लक्ष्या च निरतिशय-अयोजनावाप्तिः। तदवाप्तये न कापि दूरं गन्तव्यम्। शास्त्रेषु द्वौ पन्थानौ मिथो विरुद्धौ परिकल्पितौ स्तः । एकः प्रवृत्तये निवृत्तये चापरः। प्रवृत्ति-मार्गेण गच्छन् ग्राम पशु पुत्रादीन्यैहिकानि, स्वर्गादीनि चामुष्मिकाणि फलानि लभते मानवः। तानि च प्राप्य पुनः संसरति । एतादृशं ‘लक्ष्यमवाप्याषि मानवस्य न भवति तृप्तेरवसरः। एकः कथञ्चित् ग्रामानवाप्यापि पशुन पुत्रांश्चाभिलपति। वित्तमवाप्यापि अपरः भूयस्तदवाप्तये पुनर्यतते। कुतः परितोष-स्यावसरः ? संसारदशायां मानवेन यतितव्यमेव भूयोभूयः समुन्नतये। नायं यत्नोऽसमीचीनः। अद्य साधारणः कर्मकरः पञ्चषवर्षानन्तरं स विभागाध्यक्षः, ततः सहायकः सचिवः, तत उपसचिवः, ततः प्रधानसचित्रः ततश्च मन्त्री – इत्येवमुपर्य्यपरि गन्तुं क्रियमाणो यत्नः नासाधुः परिगण्यते। एवमेवाद्य दर्श-पूर्णमासौ, अनन्तरं चातुर्मास्यानि ततोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोमः क्रमेण सप्तसंस्थाकः सः। ततो वाजपेयः, ततश्चयनम, इत्येवं सातिशय-फलजनकानि कर्माणि कर्त्तव्यान्येव । नेदं दोषाय भवति । परं “आख्याता-नामर्थ ब्रूवतां शक्तिधीः सहकारिणी” इति मीमांसान्यायेन उपर्युपरि गन्तुं सामर्थ्यमपेक्ष्यते। सामर्थ्यविहीन उपरिगतोऽपि नूनं निपतेत्। सामर्थ्यञ्चात्रः मनसः परितोषः। कः तत्रोपायः? अयमेव भगवत्पादैरा-विष्कृतः तत्र तत्र कर्मसु परमात्मत्तत्त्वविषयिणी भावना। भावनेयं कालान्तरे मनसः परिपाकं संजनय्य निवृत्तिमार्गेण गन्तुं मानवं प्रेरयति। यतएव सर्वा उपनिषदः अन्नमयादीनां पञ्चानां कोशानां प्रदर्शनमुखेन भावनामिमां पोषयन्ति। भगवत्पादा वदन्ति-

अस्ति कश्चित् स्वयं नित्यमहं प्रत्ययलम्बनः ।

अवस्थात्रयसाक्षी सन् पञ्च कोशविलक्षणः ॥[3] इति ।

अद्य वयं कामं वक्तारी भवामः “अहं त्वम्, अहमयम्” इतीमा भेद बुद्धयो निराकर्त्तव्याः। भारतवासिनः सर्वेऽपि एकरूपा एव । तत्र न्यूनाधिक भावपरिकल्पनं समाजस्य अवनतये स्यात् । स्त्रीपुरुषाणां समानोऽधिकार आवश्यकः। जातिभेदः समुत्सारणीयः। वर्णा आश्रमश्च परिकल्पिता एव । सर्व इमे समाजोन्नतये प्रतिबन्धका इति।

अत्रेदं किञ्चिच्चिन्तनीयम् – व्यवहारे वर्त्तमानैरस्माभिः व्यवहारागुगुणमेवः वक्तव्यम्। तदेवास्माभिर्वक्तव्यम् – यद्वयवहार्य भवितुमईति। इतो वाञ्चा ततश्च परान् वञ्चयितुं कथयामः – सर्वत्र समाना दृष्टिरावश्यकी ति। कर्माण्याचरामः। मनसा वाचा कर्मणा च एकरूपत्वं खलु कार्य्यस्या-वश्यकम् । वस्तुतो जगत् सर्व मायिकम् । अविद्याकल्पितमेव तत् । किन्तु नेदं व्यवहारिकम् । तथाविधे सामथ्यै समागते- 'शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥ इत्येवम-वस्थामधिगच्छेन्मानवः। तत्र महान् मनसः तदर्थ परिपाक आवश्यकः। न वयं सर्वात्मना परिपकमानसाः। यतितव्यम्। तत्र च भगवत्पाद-प्रवर्त्तितमार्गमवलम्बमा नैर्विहितानि कर्माणि साध्वनुष्ठे-यानि। एवं समाजसमुन्नतये प्राचीनैनिम्मितं प्रासादं भगवत्पादाः सुधया समनुलिप्यास्मानन्वगृह्णन्निति तेभ्यो वयं सर्वथा अधमर्णा भवामः।

सन्दर्भग्रन्थाः-

- डा. सत्यव्रत सिद्धान्तालकार, 'श्रीमद् भगवद्गीता' विजय कृष्ण लखनपाल एण्ड कम्पनी, 'विद्या विहार' बलवीर ऐवेन्यू, देहरादून, 2021
- श्री परमहस स्वामी अडगडानन्द जी महाराज, यथार्थ गीता, 1997
- "श्रीमद् भगवद्गीता" गीता प्रेस, गोरखपुर, 2022
- डा. गोवर्धन भट्ट,भारतीय दर्शन की रूपरेखा, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 1997
- रतनलाल जैन, आत्म रहस्य, नव दिल्ली, 1948
- The Gita, way of Life, Bombay Bhartiya Vidya Bhawan, Warty GK, 1971
- Sampatkumaran MR, The Gita Bhasya of Ramanuja, Madrass Education Press, 1969

अन्तर्जालसन्दर्भाः-

- https://vedrishi.com
- https://srimadbhagavadgitahindi.blogspot.com

पादटीका –

[1]किरातार्जुनीयम् 1/11

[2]किरातार्जुनीयम् 1/13

[3]विवेकचूडामणि (श्लोक २१७)